

Els sistemes defensius de la costa catalana contra la pirateria i el corsarisme (XVI-XVII)

Olga Martín i Ernest Gallart

Introducció

El present article és un extracte d'una tesina, de pròxima lectura, que portarà per títol: "Els sistemes defensius de la costa catalana contra la pirateria i el corsarisme en els segles XVI-XVII".

El tema de la pirateria ha rebut un tractament exclusivament referencial dins una conjuntura general en els segles XVI i XVII. Se l'ha vist com un fenomen d'agressions i respostes, a vegades amb un caràcter èpic, d'altres com un fet aliè a Catalunya i que s'emmarcava dins la lluita pel predomini de la Mediterrània occidental entre dos grans imperis: l'espanyol i el turc.

D'això hi ha alguna veritat, però pensem que el Principat no n'era tan conscient com s'ha volgut fer creure. Tampoc no existia un ombliguisme tendent a pensar en aquest fenomen com a exclusiu de Catalunya. La població costanera observa la continuada sèrie d'agressions fora de la geopolítica de l'època. La contemplen com un fet molt més vivencial, d'uns homes de lluny que busquen apoderar-se dels seus béns, de les seves possessions i fins i tot de les seves persones. No comprenen per què gent vinguda del mar vol agredir-los, vol destruir el seu món que es limita a un petit nucli aixoplugat rera un esperó, a un camp i a una masia, etc. Serà dins d'aquesta dinàmica, en un àmbit que no va més enllà de les rodalies d'uns pobles, on s'organitza el rebuig i la defensa. L'acció institucional és lenta i ineficaç si exceptuem algu-

nes zones on semblen confluir els interessos d'aquestes amb els de la població.

El nostre objectiu, doncs, s'ha centrat en l'anàlisi des d'aquest punt de vista del fenomen piràtic i més que abordar-lo des d'una òptica exclusivament històrica, hi hem afegit una component geogràfica i arquitectònica. La nostra tasca busca trobar els mecanismes de resposta plasmats en l'arquitectura i en l'espai, busca analitzar els elements erigits, de quin tipus són, com es relacionen amb la zona a defensar i com s'articulen entre ells, a fi de demostrar l'existència de "*xarxes defensives*" i "*cadena òptiques de defensa*".

Metodologia

Cal partir de la premissa que la bibliografia sobre el tema és pràcticament inexistent. Hi ha, això sí, una abundosa literatura sobre agressions i atacs, dispersa en fulls d'història local, monografies i en obres de síntesi i divulgació. També en les monumentals obres d'Història General de Catalunya es troben referències a nivell descriptiu, poc profundes i en general poc analítiques.

En primer lloc partim del coneixement del territori. Aquesta tasca és bàsicament una labor de camp a partir de la qual hem elaborat una interpretació i una configuració dels sistemes defensius existents. Per aquest coneixement ens centrem en dues realitzacions:

a) "In situ", visitant els termes concrets.

b) Mitjançant l'ús de mapes per emplaçar prèviament els condicionants físics del territori i formular projectes i formes de treball. El material cartogràfic utilitzat és el següent:

1. Instituto Geográfico Nacional, escala 1/50.000, fulls núm. 221, 259, 258, 296, 297, 335, 334, 366, 365, 394, 393, 421, 420, 448, 447, 446, 473, 472, 498, 497, 471, 496, 521, 522, 523, 546, 547.

2. S. Geográfico Militar, escala 1/100.000, fulls núm. 62, 81, 100, 99, 114, 128, 127, 141, 140, 153.

3. Mapes a escala 1/250.000 que apareixen en els diversos volums, que configuren la Gran Geografia Comarcal de Catalunya, ed. Fundació Enciclopèdia Catalana.

4. Guies Alpina, escala 1/100.000.

5. Guies Urbanes i locals publicades pels Ajuntaments dels Municipis estudiats.

6. Cartografia dels s. XVI-XVIII, procedent de diversos arxius.

7. Comarques de Catalunya, publicació de la Generalitat de Catalunya.

8. Pels nuclis més importants, les Guies Urbanes de Barcelona i Guia Urbana (entitat Munic. Metropolitana i altres nuclis), de l'ed. Pà-

mias, Barcelona, 1979-1980.

Una vegada delimitat geogràficament l'àmbit a estudiar hem tractat de recopilar el nombre més gran de referències, dades i fotografies. S'ha realitzat un buidatge complet de la G.G.C.C. així com d'altres guies comarcals (ed. Blume). Aquestes dades varen possibilitar la confecció d'una llista per termes municipals dels diversos elements susceptibles de ser utilitzats com a elements de defensa prescindint, en un principi, de la seva distància al mar. També per cada terme hem recabat bibliografia local, bàsica per ampliar la bibliografia existent i per poder descartar o modificar aquells elements que semblaven dubtosos.

A nivell general hem utilitzat les obres referents a construccions defensives de R. Dalmau editor, *Els castells catalans*, i la de Monreal De Riquer, *Els castells medievals de Catalunya*, que aporten abundosa documentació. Sobre esglésies i recintes religiosos fortificats ens hem posat en contacte amb l'Arxiu Gavin (Av. del Mas Fuster, 47, Valldorèix), on es troba una àmplia col·lecció fotogràfica i documental de les esglésies catalanes. Aquest mateix arxiu publica també, i amb col·laboració amb una entitat bancària, la Guia Inventari d'Esglésies, en 14 volums. Molt útil. Finalment, i com a exemple d'un reguitzell d'obres vàlides de forma parcial, cal referenciar el llibre de P. Català Roca, *De cara a la Mediterrània...*, de R. Dalmau Editor, on podem trobar bon nombre de referències bibliogràfiques.

Una altra forma de recollir materials ha estat el treball de camp. Un cop elaborada la llista de referència i dels mapes per ubicar i descriure l'element en el seu medi, s'ha anat a la zona per analitzar el sistema de defensa, fotografiar-lo i omplir una butlleta-fitxa per poder establir una tipologia general. Les dades que pensem que són necessàries a cobrir es desglossen en:

- **Denominació**, actual i pretèrita de l'element.
- **Base**: tipus d'assentament que adopta l'element sobre el terra. Aquesta pot ser natural o artificial.
- **Planta**: forma geomètrica que l'element presenta en assentar-se sobre el sòl. Aquesta dada se circumscriu en una caracterització de planta pròpia per a la funció de cada element.
- **Alçada**: elevació de la construcció. S'imbrica en el punt anterior.
- **Gruix constructiu**: espessor dels materials de construcció.
- **Elements defensius**: objectes, construccions i disposicions que posseeixen els sistemes defensius amb vistes al rebuig. Es poden donar de forma explícita (matacans, sageteres, aspitlleres) o implícita (orientació, disposició dels accessos, ubicació).
- **Accessos exteriors**: modalitats que adopten les edificacions i els sistemes defensius per accedir-hi.
- **Accessos interns**: mitjans d'accés d'un nivell a un altre, o entre

dependències.

– **Material constructiu:** constituents físics regulars o irregulars que conformen una edificació concreta. La seva anàlisi permet observar la variació dels materials respecte al temps i a l'avenç tècnic.

– **Engalb:** capa protectora que recobreix els elements evitant ruptures o fissures.

– **Distància al mar:** separació geogràfica d'una edificació o sistema defensiu al mar. Aquest és un dels paràmetres bàsics per erigir uns límits d'estudi.

– **Camp visual:** distància ocular que es domina des d'un edifici defensiu. Permet analitzar les xarxes de dependència i l'envergadura i eficàcia d'un sistema defensiu.

– **Cronologia:** datació temporal de l'origen o període constructiu de l'element de defensa.

– **Funció:** Atribució o ús que un element defensiu posseeix o adquireix a causa de la seva construcció o disposició en l'espai. Aquesta funció li assignarà una ubicació en un dels tres nivells defensius.

– **Localització espacial:** emplaçament geogràfic d'un sistema defensiu o edifici en relació a la zona d'agressió (riu, mar, pantà) i amb referència a una divisió administrativo-jurídica coetània o contemporània.

– **Notes:** apartat on es recopilen un seguit de dades generals de difícil ubicació en un altre apartat. Es tracta de l'estat de conservació, facilitat d'accés, propietari. També hi afegim la presa de fotografies i la recopilació d'altres elements gràfics d'interès.

En determinats casos s'ha procurat visitar museus així com arxius per completar les dades, però de tota manera el nostre projecte és una recopilació de dades de camp amb recolzament bibliogràfic més que un buidat d'arxiu.

Un cop elaborats els materials bibliogràfics i de camp, es va optar per la fórmula de la fitxa de treball per l'ordenació i catalogació de les dades. Aquest treball va seguir les premisses següents:

– Ordenació alfabètica dels llocs, termes i viles.

– Utilització del Terme Municipal com a base estadística i recopiladora d'informació. Pensem que si bé no coincideix amb l'organització de l'època del nostre estudi, és actualment aquest ent jurídic-administratiu el que permet recabar de forma sistemàtica el més gran nombre de dades possible.

– La realització d'una fitxa o més per cada element concret encara que es computi dins l'epígraf municipal.

– Englobar sota el mateix concepte cites i descripcions bibliogràfiques.

Una vegada agrupats dades i fotografies iniciem la redacció conjunta. Diversos condicionants van generar la presa de contacte d'algunes

zones, de forma individual. A l'hora de la redacció d'aquestes parts es va seguir la idea que fos qui les havia visitat qui portés el fil argumental de la descripció amb l'assessorament i les crítiques de l'altre integrant. Aquest sistema genera un coneixement mutu de tots els aspectes del treball i una autocrítica constant a la redacció.

Problemes metodològics

Dins d'aquest apartat pretenem recollir aquelles incidències que l'elaboració del treball ha comportat. Se centren en:

1. **La localització espacial dels elements.** En un principi ens semblava relativament senzill, un cop coneguda aquesta, situar-los en el plànol i visitar-los per la presa d'apunts i fotografies. Res més lluny de la realitat.

No comptàvem amb la totalitat de les guies urbanes i la ubicació era difícil. Es va optar per acudir al centre del nucli que coincideix, amb freqüència, amb l'església principal. Si bé aquest axioma és cert, hi ha determinats termes en els quals l'església no coincideix amb la coetània o la trama urbana s'ha desplaçat dels seus voltants. En aquells termes on predomina l'assentament dispers aquesta solució és pràcticament inútil. Una cosa similar succeeix amb els termes que presenten més d'un nucli de població al seu terme, en el qual ocasionen diverses xarxes defensives paral·leles i independents. Per solventar aquest seguit d'inconvenients es va recórrer a la recerca de referències geogràfiques concretes de l'element (algunes apareixen en enciclopèdies o reculls documentals). També és útil posar-se en contacte amb la policia municipal del terme i amb els veïns. En determinats llocs, l'Arxiu Municipal conserva cartografia de l'època, de referència indiscutible. En aquells termes on hi ha una elevació, i quasi sempre un castell, és interessant l'ús de prismàtics. A vegades, un cop localitzat "un" element desconeixem exactament de quin es tracta en llocs on les construccions són força semblants. El problema s'aguditza en masies disperses, per no parlar d'aquelles que han estat abandonades.

2. **Errors en la confecció de la llista dels elements.** És evident que els errors es donen no tan sols per omissió involuntària en el buidat documental. S'ha de tenir en compte aquells elements desapareguts fins i tot de la memòria popular. Per solventar aquest seguit de problemàtiques es va recórrer a la bibliografia local i a obres coetànies (com la d'Ambrosio Borsano (D)). F. del Campo i Sílvia López (E) consideren que pel que fa a la comarca del Maresme, en la actualitat no resten més d'un 20 per cent del total dels elements existents. De tot això es desprèn que la recerca visual o referida a fonts actuals dels elements

resultaria insuficient i parcial així com distorsionadora.

3. La desaparició d'elements, que entronca amb el punt anterior. Som conscients de l'escassetesa de vestigis arribats fins a l'actualitat i molts menys encara els que es conserven sense excessives modificacions. Ens hem preguntat si aquestes visites i fotografies preses no poden distorsionar el conjunt i quin és el seu grau de significació. Encara que puguem comptar amb referències d'elements desapareguts, fins i tot amb detall, ens plantejem si el nostre inconscient rep una més gran influència de la imatge actual o de la imaginació reconstructiva d'un element desaparegut.

4. La Nomenclatura. Si bé no és un obstacle insalvable, suposa problemes de reiteració i confusió a causa que els elements poden variar de nom al llarg de la Història sota canvis de propietat, de jurisdicció, etc.

5. Delimitació de l'àmbit del nostre estudi. Aquest és un dels principals cavalls de batalla del nostre treball. Segons quin sigui aquest enfocament pot variar diametralment el resultat de la nostra investigació. Vàrem considerar com una cosa evident que les construccions defensives situades en l'immediat litoral anteriors al segle XIX presenten una relació directa amb la pirateria. També considerem que en aquelles zones sobre les quals han aparegut referències de qualsevol tipus (literàries, pictòriques) sobre agressions i que en l'actualitat no compta amb elements defensius o es troben allunyades del mar han de ser igualment analitzades amb la mateixa cura que les costaneres. El món interior en l'actualitat no tenia per què ser-ho fa tres segles. És a dir, la morfologia de les costes, els rius, els aiguamolls ha variat i ha distorsionat una línia que sembla estàtica en l'actualitat. Els elements constructius, a causa de la incidència soferta durant el transcurs de la història també poden confondre aquests límits. ¿Quin és el factor que fa diferenciar una masia fortificada pel perill piràtic d'aquella fortificada per causes extralitorals (conflictes senyorials, bandositats)? En aquelles zones que no ofereixen dubtes hem emprat dos sistemes per delucidar quina és l'àrea d'influència de l'escomesa piràtica.

–Arqueològica-antropològica: Després d'haver realitzar el càlcul de quina seria la distància que un agressor podria recórrer, carregat amb impedimenta de combat, en un país hostil i desconegut, durant el dia. Això suposa una distància de 6-8 km com a màxim cap a l'interior (dues hores de camí) més les corresponents de tornada. Cal pensar que la tornada seria més feixuga per la càrrega del botí, el cansament, les ferides, etc.

També seria interessant calcular el temps de la incursió i de la variació que s'efectuaria segons les condicions de la defensa, diürnitat/nocturnitat, etc. De totes maneres, aquest espai d'incursió es veuria reduït per les condicions físiques que presentés.

—Física: Hi ha un seguit de nuclis allunyats uns 9-10 km del litoral però que compten en les seves immediacions amb un medi de fàcil accés cap a l'interior (aiguamolls, un curs fluvial remuntable). En aquests casos els límits s'internarien terra endins. Hi ha també una altra variable a tenir en compte. L'oscil·lació del nivell de costes. Aquest és el cas de la zona del Delta del riu Ebre, que ha modificat el seu recorregut i ha construït una sèrie d'illes a la seva desembocadura. Les torres destinades a la defensa del sector es troben avui en dia "inexplicablement" en ple interior. En aquest cas el límit explicatiu de la pirateria com a factor constructiu s'endinsaria més de 30 km en direcció ascendent del curs del riu.

6. Delimitació cronològica. En un principi i "*a priori*" vàrem establir que l'espai cronològic del nostre treball analitzaria els segles XVI i XVII. Aquesta segmentació cronològica és evidentment arbitrària, ja que la Història i per tant la civilització material que genera no s'atura ni varia en els "canvis" de segle.

Si l'anàlisi es limita a l'estudi dels elements edificats en tots dos segles ens trobaríem amb un resultat incomplet, distorsionat i parcial. El paper del substrat edificatiu medieval és importantíssim i sense ell no seria possible l'extensió i la cubrició que el sistema comprèn. Tot i que hi ha variacions segons el tipus d'element de què es tracti, podem fixar una mitjana d'un 45 per cent de construccions amb base o parts medievals. De tot això es desprèn que per comprendre els diversos sistemes defensius sorgits a l'Edat Moderna contra la pirateria i el corsarisme cal indagar i remuntar-se a l'Epoca medieval i en aspectes d'assentaments i ubicacions estratègiques, a l'Edat Antiga.

A la recerca d'una tipologia

A l'hora de sistematitzar els elements que configuren els diversos sistemes de defensa que podem trobar al litoral, i fruit de la recerca de camp, hem pogut establir la tipologia següent:

a) Torres de vigia o de "guait"

Es tracta d'un edifici exempt, de planta circular construït amb carreus irregulars sense argamassar i situat fora vila, en un enclau de visió estratègica. Té pocs elements defensius ja que la seva missió és la de guait i no la de defensa. D'entre aquests elements defensius destaca la proliferació d'algunes sageteres i l'accés elevat. Com hem dit anteriorment, la seva missió és la de detectar qualsevol nau enemiga i posar en marxa tota la xarxa de sensors d'atac. Com avisar? No és molt clara la utilització d'un mètode únic i universal per a tot el litoral sinó que

aquest pot variar segons que l'atac fos diürn/nocturn i segons la pròpia estructura del sistema defensiu: l'ús de senyals acústics (artilleria o campanes) i la crema de material combustible al damunt d'aquestes torres eren els mètodes més emprats pels guaiters¹.

b) Torres de defensa o de mar

També són torres exemptes² predominantment de planta quadrada situades a pocs quilòmetres del mar i amb gran profusió d'elements defensius com són les troneres, sageteres, matacans, porta d'accés elevada i adovellada. Aquesta construcció com que té la missió de presentar resposta davant la ratzia piràtica-corsària, està construïda de forma molt més acurada i massissa que l'anterior: els seus carreus són més regulars i grans, estan argamassats i presenten l'estructura de tisò-soga en els angles laterals a fi de donar més solidesa a la construcció. L'interior de l'edifici es troba perfectament estructurat en diversos pisos o càmeres (dos o tres) als quals s'accedeix a través d'elements retràctils³. El seu valor d'ús no és tan específic com el de les torres de guait que és el d'avisar d'un atac imminent. Les torres de mar tenen la doble funció de presentar defensa a través de l'artilleria i protegir o ubicar dins seu tota la població de la vila⁴.

c) Castells, fortaleces o ciutadelles

Són construccions militars que en l'edat mitjana serviren de llar a algun noble i que normalment no van ser erigides com elements defensius per combatre els flagells de pirates i corsaris, però que en èpoques de perill constant s'uneixen a tot el ventall d'elements defensius per a combatre tots els atacs, ja sigui per estar situats en un enclau estratègic important, ja sigui per tenir en el seu interior i exterior una gran profusió d'elements defensius. És per això que podem incloure aquestes classes de construccions dins la xarxa atac-defensa de la nostra costa⁵.

d) Altres construccions defensives: les masies i les esglésies fortificades

Entenem per masies fortificades aquells habitatges rurals amb activitat primària i que degut al seu aïllament de la resta de la població s'ha de procurar elements defensius propis. És per això que es fortifica mitjançant la construcció de murs, torres adossades i elements defensius com són matacans i sageteres⁶. Dins d'aquest grup tampoc podem oblidar les esglésies fortificades que eleven el seu campanar o absis i el fan servir d'atalaia d'avis o atac enfront dels atacs piràtics. També en molts casos alberguen la població indefensa de la zona⁷.

Tota aquesta xarxa de construccions defensives donen a la costa catalana un aspecte singular concret i comentat per molts viatgers de

l'època que descriuen la costa utilitzant els termes de "costa torrejada"⁸. Després de la datació de gran nombre de construccions defensives i l'estudi de la seva ubicació, cal reflexionar al respecte.

Existia realment un sistema defensiu estructurat al llarg de la costa? Era prou eficaç? La resposta no és tan simple com sembla. Nosaltres apuntem la "teoria dels tres nivells" que en certa manera sí que explica l'existència d'una estructura més o menys consolidada i estructurada. La nostra teoria parteix de la base que tot atac rep una resposta proporcional al perill que aquesta suposa. Així que entren tan sols en joc una quantitat dosificada de mitjans materials i físics en proporció a la perillositat de l'atac.

En un 1r. nivell se situa la xarxa alerta que es troba constituïda pels sensors, pels elements sensitius del sistema, capaços d'alertar d'una forma immediata a la resta del sistema perquè provoqui una resposta concreta i efectiva. Aquest nivell estaria constituït per les torres de guait, que probablement constituïrien una xarxa entre elles que formaria un "continuum"⁹. El 2n. nivell estaria constituït per les torres de mar i alguns recintes fortificats de menys entitat que un castell. Aquests, un cop alertats del perill mitjançant els senyals realitzats pel primer nivell realitzaria una primera resposta intermèdia que es basaria en un càlcul i una anàlisi de l'enemic seguit per una resposta gradual a la seva envergadura. En un primer terme s'impediria el desembarcament físic de l'enemic per mitjà de la utilització de l'artilleria situada en aquests enclaus. Si aquest ja s'havia realitzat amb anterioritat a la posada en marxa de tot l'engranatge, o si hagués estat ineficaç, s'iniciaria un rebuig terrestre, el qual s'intentaria mitjançant la mobilització i l'entrada en combat dels elements humans organitzats per a tal fi (les desenes). La població que no combat tenia dues opcions: la fugida cap a la muntanya o la de concentrar-se en una d'aquestes torres preparades per donar aixoplug a la població indefensa. Hi ha un altre element que es podria integrar dins d'aquest segon nivell, encara que també realitza funcions del primer grup. Es tracta del mas fortificat. Aquest presenta la seva pròpia xarxa d'alarma, presenta defensa i a més guarda en el seu propi recinte la possibilitat de refugiar-se en el seu interior¹⁰. El tercer i últim nivell és el de màxima resposta. En ell hi entra en joc els castells, les forteses o les ciutadelles, els quals contemplen en el seu interior l'acumulació de totes les funcions explicades anteriorment. Realitza activitats del primer nivell i funcions del segon; és a dir, d'alerta, protecció de la població i resposta bèl·lica amb contingents armamentístics i humans. En definitiva la seva missió és la de fer front a l'atac amb la màxima resposta possible, utilitzada no tan sols en el cas que fallin els ressorts previs, sinó també en el cas que l'atac sigui de gran intensitat.

Fou realment eficaç aquest sistema? No podem ser taxatius a l'hora de donar una resposta concreta a aquesta pregunta. El que sí és cert és que es fa palesa en la majoria dels pobles de la costa (sobretot en els pobles de l'Empordà, el Baix Ebre i el Montsià), la necessitat d'una cobertura defensiva mínima ja que són molts els pobles que demanen a les instàncies superiors de l'administració (Generalitat o al propi rei) la subvenció per a la construcció de muralles o edificació d'alguna torre de defensa ja que els propis habitants no poden sufragar-ne les despeses de la construcció.

Això significa que els mitjans eren escassos i per tant ni la construcció ni els materials emprats per ella són massa fiables. Són moltes les poblacions que demanen cèntims per modificar i restaurar el seu sistema de defensa per estar malmès i poques les que reben l'ajut necessari. Fins i tot la pròpia Barcelona demana ajut econòmic per restaurar la muralla de mar. ¿És eficaç, doncs, una fortificació que es derrumbi per una tamborinada marina? ¿Poden suportar aquestes construccions les canonades dels galiots piràtics i corsaris? La resposta és prou simple¹¹.

Però és que a part de restaurar i conservar poc aquesta dèbil infraestructura¹², l'administració pública subvenciona molt poc les noves construccions. Sembla que la preocupació reial se centra en determinades zones que abracen les actuals comarques del Baix Ebre i el Montsià¹³, algunes zones de l'Empordà i la pròpia Barcelona. Si el pecuni públic no pot sufragar les despeses per aixecar qualsevol edifici defensiu, és la població la que es volca a fi i efecte de protegir la zona. Aquest és el cas de Cambrils, per exemple, on s'instauen uns torns de treball entre els habitants per aixecar la seva torre de mar i es paga una quantitat estipulada a fi de poder comprar el material necessari¹⁴. Malgrat tot, hom pot afirmar que totes les poblacions costaneres del nostre litoral amb una mínima entitat poblacional procura pels mitjans que sigui estructurar un sistema defensiu més o menys vàlid en previsió de qualsevol atac de l'enemic¹⁵.

L'eficàcia de tota aquesta infraestructura també depenia del factor humà i de la disponibilitat armamentística. En no existir un exèrcit permanent apostat permanentment en aquests llocs, la utilització d'ells es trobava subordinada a la utilització particular que pogués realitzar la població i les institucions de cada zona amb els elements existents en el seu terme. En molts dels municipis observem l'edictes de constants "*crides i manaments*" per la formació de "*caps d'escodra*". Es tracta de la creació d'unitats de patrulla i vigilància apostats en defenses itinerants, encarregats de protegir la costa en determinats períodes d'atac o acudir al toc de "*fora via*" en cas de perill imminent, ben equipats a un punt delimitat prèviament.

La seva constitució es realitzava després de la concentració i elecció dels homes capaços de "*fer armes*" d'una localitat per part dels síndics o un representant d'aquests, més el batlle i segons les circumstàncies un coneixedor de la zona. Es formaven aleshores grups de deu homes o "*desenes*", sota les ordres d'un "*cap o desener*" elegit pel poble. En el cas que existís un gran nombre de gent útil es configuraven més desenes o aquestes estaven integrades per més homes. S'arribaven a conformar fins i tot "*trentenes*" (dividides en tres desenes i subordinats tots al trentener) i cinquantenes o també centenes, amb la mateixa distribució interna.

Un cop formats els grups, aquests eren distribuïts en punts concrets per garantir la defensa, lloc que no podien deixar a menys que obtinguessin permís del seu "*lloctinent*". En temps de pau es recorria a mobilitzar de forma rotativa una desena per realitzar el guait i els altres homes restaven alertats però no concentrats. Hi havia una forta disciplina i una jerarquia de funcions entre els integrants de totes les desenes. L'autoritat suprema dels cossos corresponia al batlle del terme, el qual tenia la facultat de prendre les mesures defensives que cregués oportunes així com per la imposició de penes que fossin necessàries en cas de desertió o incompliment de la tasca. En absència del batlle, el comandament passava al lloctinent o fins i tot es podia nomenar amb l'autorització del procurador i davant un imminent perill, un capità de guerra que s'encarregava de tots els aspectes referents a la defensa fins al retorn del batlle.

Els integrants de les desenes estaven obligats a seguir al seu "*cap*" o "*batlle*" en cas de "*so de via fora mar*" i acudir ràpidament al punt de reunió i presentar les armes en bon estat de conservació. Estava totalment prohibit deixar la companyia, ni per enfrontar-se pel seu propi compte i risc a l'enemic. El problema de la covardia també era present a la "*legislació*" que estructuraven aquests grups ja que la por a morir cruelment o a ser apressat i després ser venguts en els mercats d'esclaus d'Argel pesava en la consciència de tots els combatents. Per acabar amb aquesta lacra els procuradors dictaren tota una sèrie de disposicions mitjançant les quals els qui fossin sorpresos marxant del combat serien obligats a pagar el rescat d'aquells que havien estat apressats. En cas de negativa serien condemnats a mort. Però les obligacions dels deseners no eren solament les de presentar lluita davant l'atac piràtic o corsari, sinó que també devia assumir en molts casos la feina de "*guaitejar*" o vigilar la costa des de les atalaies i torres. El seu horari se circumscribia normalment des que començava a fosquejar fins que apuntava l'alba, però aquesta jornada estava lligada a modificacions en cas de notícies que naus de la mitja lluna senyorejaven per aquells indrets. L'abandonament de la guaita podria suposar des dels

"açots" fins als desterraments; en cas d'adormir-se durant el torn de guàrdia la pena aplicada era pecuniària i en cas de no poder fer front a aquesta despesa s'emprisonava el guaiter fins que pogués pagar-la.

A part d'aquestes armes d'artilleria lleugera que els deseners havien de portar i presentar en cas de ser sol·licitats, hem pogut esbrinar que les grans torres defensives (torre dels encantats a Arenys de Mar) tenien en la seva part superior una estructura del tipus portal que servia per resguardar armes de foc més pesades, com són les bombardes, preservar la pólvora i les metxes de les inclemències del temps i per tapar l'ànima de l'arma en qüestió. Aquestes armes pesades s'encarregarien de rebutjar de forma contundent l'aproximació o l'immediat desembarc de la nau enemiga. Aquest material de difícil transport i tan sensible era freqüentment utilitzat pel propi constructor a qui es nomenava encarregat d'artilleria. De la fiabilitat d'aquest tipus de material existeixen un bon nombre de proves documentals¹⁶ en les quals es prova que a part de la seva perillositat, la seva eficàcia era relativa. Fins i tot es podria dir que en determinades circumstàncies juguen un paper psicològic important. Aquesta obsessió per estar guarnit d'armament s'intueix de la lectura de les "*Deliberacions del Consell de Cent*". En el segle XVI la preocupació perquè la ciutat de Barcelona estigui ben proveïda d'armes és quasi constant:

*"en el consell ordinari es demana revisió d'artelleria ja que el consell enten que la ciutat estigui ben provista d'artelleria y demana fer un inventari per determinar les despeses y buscar una forma de finançament"*¹⁷.

Creiem, doncs, que moltes vegades l'Administració procura més perquè les ciutats i viles estiguin ben proveïdes d'artilleria i deixen un xic en l'oblit l'estructura defensiva com és la de la fortificació.

Hem vist fins ara com el poble català respon d'una forma més o menys eficaç a les razzies piràtico-corsàries:

a) Fortifica la costa amb una xarxa de sensors de vigia (torres de guait) i amb una xarxa de defensa/atac (torres de mar, castells...).

b) Ataca per mitjà d'artilleria pesada (bombardes), artilleria lleugera (trabucs) i amb armes blanques (punyals, ganivets i qualsevol estri casolà o del camp que es tingui a mà).

c) Organitza una força humana que se circumscriu en les anomenades desenes, perfectament estructurades i fins i tot institucionalitzada. Dins, però, d'aquest apartat hem de fer menció de la cobertura religiosa ja que mentre uns combaten l'enemic mitjançant les armes, altres ho fan mitjançant el prec i les oracions; si més no, això és el que es pensava en l'època a la llum dels documents fullejats. El jesuïta Pere Gil, en una apologia sobre el caràcter català ens diu: "*Son los catalans pios y devots, molt donats tots a les coses de la fe catholica y religio christia-*

na y culto exterior"¹⁸. A part del propi caràcter del català, l'església no va voler perdre l'ocasió d'agafar el protagonisme davant els fets i de beneficiar-se en certa manera de la situació. És per això que el DACB està plagat de celebracions de "Tedeums", processons i misses encaminades a donar gràcies a Déu per alguna victòria o demanar a aquest l'adveniment de qualsevol solució al problema. Podríem establir una tipologia de causes per les quals es demana la participació eclesiàstica:

— Actes religiosos encaminats a donar les gràcies per alguna victòria de S.M. contra els enemics de la cristiandat que ataquen les nostres costes.

— Actes religiosos agraint a Déu la firma de paus o treves.

— Actes religiosos per donar suport i protecció a les armades que lluiten dins o fora de les fronteres de l'imperi. Vegem-ne alguns exemples:

*"Se feu processo per la presa de la Goleta per part de S.M. el prop passat XIX de Juliol sensa escampament de sang dels nostres"*¹⁹.

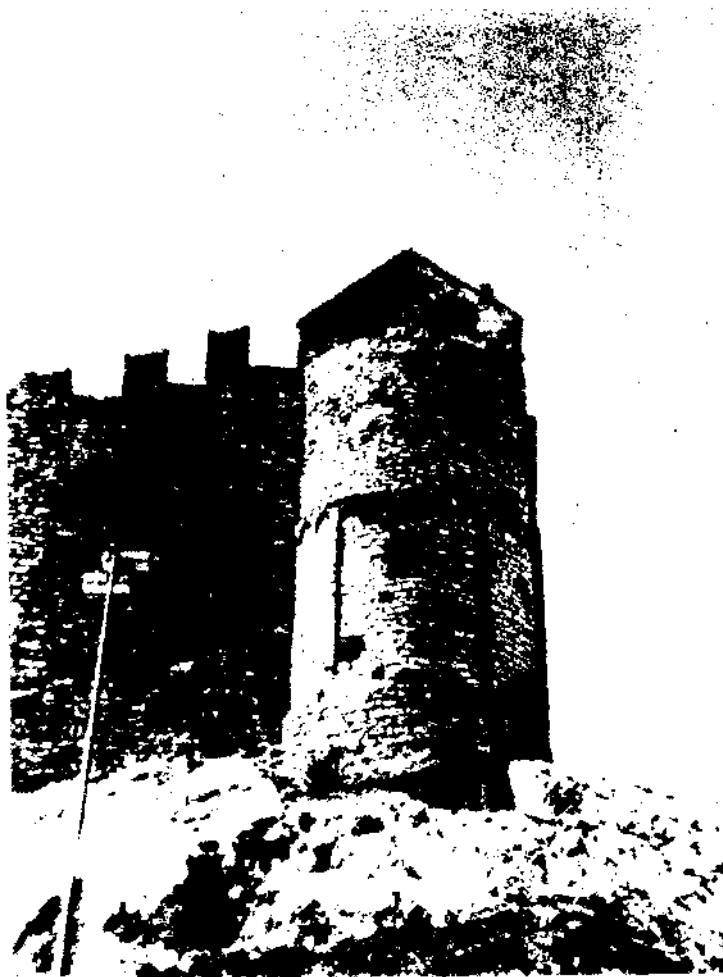
*"En aquest dia se feu Tedeum per la pau firmada entre lo senyor Emperador rey nostre y deffensor de la Sta. Fe Catholica y lo rei de França"*²⁰.

*"En aquest dia se feu processo afi de donar suport a les armes de S.M. que stan en l'Alger en Africa"*²¹.

Eficàcia o ineficàcia d'aquesta mesura? L'etern interrogant; el que sí és cert és que si bé avui ho podem considerar una mesura obsoleta, creiem que aquesta no és més que el producte d'una complexa tela d'aranya que es va teixint per la confluència de factors de tipus psicològics, ideològics, religiosos i fins i tot polítics, els quals emmarquen una societat concreta, la societat catalana dels segles XVI-XVII.

Breus conclusions

Hem vist al llarg de l'article com el poble català intentà respondre a les escomeses piràtiques a partir de molts mitjans: humans, materials i fins i tot ideològics. No va ser doncs un mer subjecte pacient davant el conflicte piràtic-corsari, sinó que va prendre part de forma seriosa i organitzada. Fou, però, eficaç tot aquest sistema? Aquesta és la gran pregunta que ens plantejem en el nostre estudi. La resposta, com hem dit anteriorment, no pot ser taxativa ni globalitzadora per tot el litoral ja que l'eficàcia de tot el sistema varia tant en el temps com en l'espai. En el temps perquè algunes de les construccions, per falta de mitjans no es restauren ni es perfeccionen. En l'espai perquè és evident²² que no totes les viles esdevenien de la mateixa manera, ja sigui per falta de

Absis alçat i fortificat de l'Església de la Santa Creu (Calafell).

mitjans, ja sigui perquè no ho necessitaven. Malgrat tot, el que sí és cert és que el poble català fou sempre conscient del perill que suposaven els atacs piràtic-corsaris pel tarannà social, econòmic i, fins i tot, polític del Principat, i va actuar amb seny i responsabilitat per combatre'l malgrat la falta de mitjans.

- 1 Torre la Mora al Tarragonès, torre de Tamarit i torre Cucurull a Roda de Barà.
- 2 Ens referim a torres que no estan adossades a cap altre edifici. Malgrat això hi ha algunes torres de mar o defensa adossades a algun recinte fortificat o església. Considerem que aquestes són també torres de defensa.
- 3 Un exemple és la torre del mas del Bisbe a Cambrils.
- 4 Torre de Cambrils, de gran volum ja que havia d'albergar tota la població. Els pirates/corsaris feien captiva la població cristiana per vendre-la en els mercats d'esclaus d'Argel si no es pagava un rescat.
- 5 La morfologia dels castells és molt diferent en el temps i en l'espai, per això hem preferit no fer menció específica de la seva estructura. Tots tenen, però, un recinte jussà i un sobirà, una torre de l'homenatge quadrada que a vegades es complementa amb una torre de guaita circular com podria ser en cas del castell de Tamarit.
- 6 El Baix Camp és un exemple on les masies fortificades són força nombroses perquè la seva població està molt dispersa i s'opta per una defensa particular.
- 7 El cas de Calafell, Pineda i Mont-ras.
- 8 És molt notable advertir en diverses cròniques de l'època com els viatgers es fan ressò d'aquest qualificatiu.
- 9 Segons les torres datades i observant la seva ubicació, així ens ho explica.
- 10 També hi incloem les esglésies fortificades.
- 11 El DACB està ple de peticions dels consellers de Barcelona demanant que es restauri la muralla de mar.
- 12 Parlem sempre en termes generalitzats al llarg de la costa.
- 13 La zona dels Alfacs fou especialment fortificada per Felip II.
- 14 Notes extretes de l'arxiu d'un particular.
- 15 Alguns pobles de la costa busquen un sistema defensiu natural, és a dir, s'ubiquen en zones no visibles des del mar, però estan propers a ell i per tant poden continuar vivint de la pesca.
- 16 DACB, vol. II, pàg. 493-94.
- 17 "Deliberacions del Consell de Cent" 17/I/1540.
- 18 Llibre 1r. de la "Història de Catalunya..." editat per J. Iglésies l'any 1940. "De les varies complexions i condicions naturals de la gent i nació catalanes", cap. XXII.
- 19 DACB, vol. IV, 8/VIII/1535.

²⁰ DACB, vol. IV, 5/X/1544.

²¹ DACB, vol. IV, 9/II/1556.

²² Hem fet un recull de tots els sistemes defensius del litoral i en cada una de les zones es fa especial menció de la seva eficàcia.

OLGA MARTÍN i ERNEST GALLART

Llicenciats en Història Moderna. UAB